V. De marinepolitiek na 1918

Onzekere toekomst

De weifelende houding die velen ter rechterzijde tegenover de Vlootwet zouden aannemen kwam in niet geringe mate voort uit het gebrek aan vertrouwen in het marinepersoneel dat was ontstaan in 'november 1918'.

De vrees van de marine-autoriteiten dat de bemanning van de vloot aan Troelstra's oproep tot revolutie gehoor zou geven en tot muiterij zou overgaan had een lange voorgeschiedenis. De hogere zee-officieren waren meest afkomstig uit het 'Hollandse' establishment en hun liberale instelling was voor de confessionelen reden om de gehele marine met wantrouwen te bezien. De grootste steen des aanstoots vormde echter de onchristelijke sfeer op de vloot. Het gevloek en gedrink, de lediggang, de hoerenloperij en de endemische geslachtsziekten (soms leed meer dan 40% van de bemanning van een schip hieraan), het waren allemaal redenen voor het beschaafde, kerkgaande volksdeel om zijn zonen verre van Den Helder te houden.(1)

Het lagere marinepersoneel bestond dan ook van oudsher uit jongens uit de laagste sociale milieus. De door de technische ontwikkeling noodzakelijk geworden vooropleiding aan de wal had het sociale niveau wel enigszins doen stijgen, maar het gevolg hiervan was ook dat de matrozen sneller in opstand kwamen tegen de krappe huisvesting, het slechte voedsel, het karige loon en de strenge tucht. Van de ministers van Marine hoefden ze doorgaans weinig heil te verwachten, daar deze vrijwel zonder uitzondering uit de marineleiding afkomstig waren en het ministerschap meestal juist wensten te gebruiken om schoon schip te maken met de 'oproerkraaiers'.(2) Na de harde zuiveringsactie onder het lagere personeel door het kabinet-Kuyper verminderden onder het vrijzinnige kabinet-De Meester de spanningen op de vloot. Het christelijke kabinet-Heemskerk achtte het noodzakelijk de tucht- en zedeloosheid met kracht te bestrijden en een begin te maken met de herkerstening van de massaal van hun geloof afgevallen matrozen. Dit liep op een grote mislukking uit. De discipline op de vloot bleef dermate slecht dat de Britse gezant in Den Haag in 1913 meende dat de Dreadnoughts die Colijn wilde aanschaffen van weinig waarde zouden zijn.(3)

Wellicht werd de negatieve houding van de Nederlandse matroos behalve door het regeringsbeleid in het algemeen veroorzaakt door het besef dat voor hem geen roem maar hooguit een eervolle ondergang in het verschiet lag. Vandaar misschien ook dat de matrozen zoveel waarde hechtten aan een redelijk bestaan binnen de marine zelf en

dat ze tamelijk ontvankelijk waren voor de socialistische propaganda, volgens welke ze slechts dienden om met hun leven en bloed het koloniale bezit der heersende klasse te verdedigen en daarvoor met een hongerloon werden afgescheept. De agitatie op de vloot beperkte zich tot strijd voor betere arbeidsvoorwaarden. De SDAP aarzelde daarbij te helpen daar de matrozen tenslotte vrijwillig militair waren en de 'marineman' van de partij, F.W.N. Hugenholtz, toch al van extreem-links het verwijt kreeg dat hij 'beroepsmoordenaars' steunde.(4)

Onbegrip, voortvloeiend uit de zelf geschapen afstand tussen het hogere en lagere personeel - tussen 'voor' en 'achter' - was een van de voornaamste redenen dat de marinestaf in november 1918 in het lagere personeel een verzameling potentiële revolutionairen zag. De Haagse marinestaf was zo bevreesd voor muiterij dat ze de marinecommandant te Willemsoord op 12 november opdracht gaf de vloot te verhinderen uit te varen - hetgeen deze deed door de vloot te ontwapenen en de schepen onklaar te maken - en de forten te IJmuiden en Hoek van Holland beval naderende Nederlandse schepen met de rode vlag in top naar de zeebodem te schieten.(5)

Hoewel de matrozen nauwelijks aan revolutie hadden gedacht, leek de marine in één week tijd van beschermvrouwe van de bourgeoisie tot gevaar voor de staat geworden te zijn. Toen vakbondsleider A.W. Michels eind november schreef, dat als er een staatsgreep zou zijn gepleegd het lagere marinepersoneel dit niet zou hebben verijdeld, vergrootte dit de angst nog verder.(6) Voor sommigen had de marine als strijdmacht tegen een buitenlandse vijand afgedaan en was ze een gevaar voor de binnenlandse veiligheid geworden. Waren de revoluties in Duitsland en Rusland niet ook op de vloot begonnen? Er verschenen pleidooien in de pers om al het 'bedorven' personeel te laten afvloeien en in de Kamer pleitte een ontgoochelde christelijk-sociale A.P. Staalman, die altijd op de bres had gestaan voor het lagere marinepersoneel, voor afschaffing van de hele vloot nu deze in handen van revolutionairen was. De AR-politici dr. J.G. Scheurer en ds. C. van der Voort van Zijp wilden zo ver niet gaan, maar achtten het zeer urgent christelijk personeel aan te nemen als waarborg tegen een revolutie.(7)

De betrekkelijke goodwill die de marine bij sommigen nog had, was nu vrijwel geheel weggevaagd. Uit bezorgdheid over deze ontwikkeling besloot Onze Vloot een beroep te doen op het nationale eergevoel door in Den Helder een monument op te richten voor de 58 doden die de marine in de oorlog had verloren.(8) Daarnaast hield de vereniging samen met de vereniging Ons Leger vanaf 1919 elk jaar in september een 'nationaal congres voor de weerkracht van het Nederlandsche volk'. Het was allemaal tevergeefs. Het monument liet jaren op zich wachten en op de congressen overtrof het aantal sprekers bijna dat van de toehoorders. Het conservatieve karakter van de marinestaf was een extra belemmering voor het verkrijgen van populariteit. Men voelde zich te zeer een exclusief gezelschap om de gunst van het grote publiek te willen veroveren. Journalisten waren op de vloot bepaald niet welkom want dat zou er maar toe leiden dat

de 'burger aan de wal' zou willen meepraten over dingen waarvan hij toch geen verstand had.(9) Pas na het uitbreken van de oorlog in de Pacific in 1941 zou de marine weer populair worden.

Bij de formatie van het eerste kabinet-Ruys de Beerenbrouck in de zomer van 1918 - de oorlog was nog gaande - had de bezetting van de posten Oorlog en Marine bijna onoverkomelijke moeilijkheden veroorzaakt. Vice-admiraal Naudin ten Cate (CHU), die uiteindelijk de portefeuille van Marine aanvaardde, was letterlijk derde keus. De defensie zorgde ook voor problemen bij de bemanning van Financiën. De aangezochte thesaurier-generaal van Financiën, de katholieke mr. L.J.A. Trip, vond de uitgaven voor de beide militaire departementen buitensporig hoog en wilde hier minstens honderd miljoen bezuinigen. Hij nam geen genoegen met de 'belofte' van beide militaire ministers om te bezuinigen. Nadat ook de CHU-er De Geer had geweigerd, vroeg formateur Ruys in arren moede daarom maar de Amsterdamse wethouder van Financiën, mr. S. de Vries Czn.(10)

Bij de wapenstilstand waren de drie door Rambonnet op stapel gezette kruisers nog steeds in aanbouw. Terwijl sommige kamerleden het resultaat van de jaarlijks aan de marine uitgegeven miljoenen 'een bedroevend zootje' en zelfs 'een onbruikbare hoop oud roest' noemden, kwam Naudin ten Cate met veel moeite tot de slotsom dat toch maar moest worden afgebouwd wat op stapel stond.(11) Vanwege de ingetreden vrede waren vele kamerleden het daarmee echter niet eens en ze lieten studies maken om te bezien of de gereed zijnde rompen niet geschikt waren te maken voor passagiers- of vrachtschepen. In februari 1919 vroeg vrijzinnig-democraat mr. P.J. Oud bij de behandeling van de marinebegroting alle aanbouw van nieuw materieel te staken. RKSP-woordvoerder Bomans ging verder en eiste vermindering van de maritieme bewapening over de hele linie. Om niet links door de RKSP ingehaald te worden eiste SDAP-er Hugenholtz daarop instelling van een commissie die de 'liquidatie van de vloot' moest voorbereiden. Geconfronteerd met dergelijke geluiden vroeg Naudin ten Cate schorsing van de beraadslaging en nam prompt ontslag.(12)

Hier openbaarde zich opnieuw het aloude euvel van de marinemensen op het Binnenhof. De meeste militaire ministers voelden zich binnen het kabinet vertegenwoordigers van leger of vloot en de ministers van Marine werden door de marinestaf ook altijd als zodanig beschouwd. De vice-admiraal of schout-bij-nacht die de ministers-portefeuille kreeg, was gewend orders uit te delen en onvoorwaardelijk gehoorzaamd te worden. Toegeven aan wensen van politieke stuurlui aan de wal - waaronder nota bene socialistische - lag niet in zijn aard en werd door de eigen mensen als capitulatie opgevat.

Terwijl hij naar een opvolger zocht, wist premier Ruys als minister van Marine ad interim twee kruisers te behouden door de Celebes prijs te geven, overigens tot vreugde van de bouwer, Feyenoord, die de helling graag weer vrij had om aan de vele civiele orders te kunnen beginnen.(13) Nadat de anti-revolutionaire Van der

Voort van Zijp was afgevallen voor de opvolging van Naudin ten Cate omdat de katholieken deze dominee 'te militaristisch' vonden, werd op 17 april 1919 tot ieders verrassing de onbekende ARP-er mr. H. Bijleveld benoemd. De 34-jarige advocaat was de eerste burger op Marine.(14)

Na de oorlog waren de uitgaven van bijna alle departementen met sprongen gestegen. Door de geleidelijke opheffing van de mobilisatie daalden de defensie-uitgaven, die in 1918 nog 1 miljard bedroegen, snel maar ze zouden op een hoger niveau blijven dan voor de oorlog, een ontwikkeling die zich na 1945 zou herhalen.(15) Vanwege de vrede, de Volkenbond en de nieuwe staatstaken op sociaal gebied, aanvaardden de meeste kamerleden niet dat voor Oorlog en Marine voor 1919 respectievelijk veertien en vier miljoen méér dan het jaar daarvoor werd gevraagd. Men eiste van Bijleveld een aan de gewijzigde omstandigheden aangepast plan. De minister voldeed aan deze eis. Nu de Volkenbond er kwam, kon het idee dat het land zich, na te zijn aangevallen, langdurig moest kunnen verdedigen, worden losgelaten en kon Nederland er voortaan van afzien om met 'namaak-groot materieel half werk te doen en ons geld te verspillen'. Daarentegen diende Indië te worden verdedigd volgens een 'sluitend, logisch systeem' van 'klein materieel' waarbij het accent lag op mijnen, onderzeeërs, vliegtuigen en een aantal snelle torpedobootjagers. In deze moderne visie pasten de twee kruisers niet en daarom gaf Bijleveld de 'Java' en de 'Sumatra' prijs.(16)

In marinekringen stak een storm van verontwaardiging op. Onze Vloot, die zich vanwege de 'noodsituatie' officieel had omgevormd tot 'strijdorganisatie', betoogde dat stopzetting van de bouw demoraliserend zou werken op het personeel en dat de uittocht - tussen 1919 en 1921 zei veertig procent van de beroepsofficieren de marine vaarwel om van de economische opbloei te profiteren en een goede functie aan de wal te nemen - nog grotere vormen zou aannemen.(17) De kruisers waren voor de marineleiding van levensbelang, niet zozeer voor de defensie - ze zouden in het komende vlootplan slechts de ondergeschikte functie van begeleidingsschepen krijgen - maar voor de instandhouding van een volwaardige organisatie. Twee kruisers met ieder zo'n 450 man aan boord betekenden, inclusief walpersoneel, in totaal circa 2.500 man personeel. Het nieuwe wapen, de onderzeeër, dreigde de hele organisatie en hiërarchie onderuit te halen.(18)

De marinestaf en de ambtelijke top onder leiding van secretaris-generaal vice-admiraal L.C. Zegers Rijser besloten de minister ten val te brengen.(19) Ltz. J.S.C. Olivier, werkzaam bij de marinestaf, onthulde in de Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC) van 30 november 1919 dat Bijleveld op 11 november een concept-contract had getekend voor de levering van pantserplaten en in de twee weken daarna drie keer van mening was veranderd over het al dan niet afbouwen van de kruisers. Door deze onthulling en zijn karakterisering van de minister als onbekwame windhaan had Olivier Bijlevelds positie al vrijwel onmogelijk gemaakt voordat de behandeling van zijn begroting was begonnen.

Bij de kamerdebatten op 12 december bleek Dresselhuys bovendien in het bezit van de op 17 november aan Coventry Ordnance Works verzonden opdracht tot het leveren van staalplaat voor de schepen, ondertekend door de minister.(20) Dit zoveelste monsterverbond van voor- en tegenstanders van de vlootbouw bezegelde Bijlevelds lot. In een besloten bijeenkomst met een hevig verontwaardigde oud-minister, zijn tijdelijke opvolger H.A. van IJsselstein, Olivier en de chef van de marinestaf W.J.C. Umbgrove, deed de laatste of zijn neus bloedde en weigerde hij Olivier te desavoueren. Olivier zelf weigerde zijn tendentieuze artikel als onwaar te betitelen en spijt over de gang van zaken had hij al helemaal niet. Het was immers gelukt de minister weg te krijgen en de kruisers te behouden, zo zei hij.(21) Zelden was het ingrijpen van de marineleiding in de politiek voor de buitenwacht zo duidelijk zichtbaar als nu.

In maart 1920 berichtte minister De Graaff aan G.G. Van Limburg Stirum, die had gewaarschuwd dat het Verre Oosten 'onafwendbaar' een nieuwe oorlog tegemoet ging, dat hij het kabinetsbeleid reeds in belangrijke mate had omgebogen ten gunste van de Indische marine. Op zijn aandrang had de regering afgezien van het uitgeven van een verklaring over de Volkenbond waarin werd gezegd dat van vlootplannen van Nederland en zijn koloniën voorlopig geen sprake meer hoefde te zijn.(22)

Ondertussen zocht Ruys, die ook het ontslag van minister van Oorlog jhr. G.A.A. Alting von Geusau had moeten aanvaarden, naar nieuwe ministers, maar hij wist er slechts één te vinden. Op 29 maart 1920 werd generaal W.F. Pop minister van Oorlog en Marine ad interim. Een week later kreeg Pop een nota over de defensie van Indië van de nieuwe marinestafchef, de uiterst wilskrachtige en militante kapitein ter zee A.F. Gooszen. Volgens Gooszen was een zelfstandige verdediging uitgesloten, maar omdat Nederland zeker bondgenoten zou vinden, moest het doel zijn te verhinderen dat de vijand met slechts een kleine macht zijn heerschappij in de archipel zou kunnen vestigen. Verder moest men proberen een waardevolle steun te zijn voor een bondgenoot. Voor de te bouwen vloot kwam alleen nog 'klein materieel' in aanmerking. Onderzeeërs, jagers en kruisers vormden echter een 'ondeelbaar geheel': 'Zonder kruisers is het bouwen van onderzeeboten en jagers geld weggegooid'.(23) Omdat commissies veel te langzaam werkten stelde hij voor de marinestaf een bouwprogramma te laten opstellen dat voor vier à vijf jaar in een wet zou moeten worden vastgelegd.

Gewapend met deze nota ontvouwde Pop op 27 mei 1920 in de Eerste Kamer zijn plannen. Hij volgde Gooszens nota grotendeels. Slagschepen zouden de krachten van Nederland in elk opzicht 'verre te boven' gaan en aan offensief optreden in volle zee moest men ook niet meer denken. Doel was nu te voorkomen dat de vijand met slechts geringe inspanning zijn heerschappij in de Indische wateren kon vestigen. Men moest de transportvloot van de aanvaller met klein materieel verliezen kunnen toebrengen en een bedreiging kunnen vormen voor zijn verbindingen. Van een vlootwet, zoals Gooszen had voorgesteld, verklaarde Pop niets te willen weten: 'Dat zou geen

gelukkig standpunt zijn geweest, want de tijden veranderen en de omstandigheden daarmede: men zou vooruit werken in een verre toekomst, zonder dat men de zekerheid had, dat de eischen aan de vloot te stellen dezelfde blijven'.(24) Wel beloofde Pop een einde te maken aan het 'gerommel' van de afgelopen tijd door een vlootplan te laten opstellen. Maar ook hierbij gaf hij Gooszen niet zijn zin: hij gaf de opdracht voor het maken van een plan aan een interdepartementale commissie.

Opnieuw een Vlootwet

Wel kreeg Gooszen gedaan dat hij voorzitter werd van de nieuwe defensiecommissie en hij manoeuvreerde zich onmiddellijk in een sleutelpositie door de vier subcommissies persoonlijk te leiden. Van de overige negen commissieleden, afkomstig van de departementen van Marine, Koloniën, Oorlog en Financiën, waren de belangrijkste kaptz. Putman Cramer, ltz. A. van Hengel en de reeds ter sprake gekomen Trip. Hoe urgent de vlootversterking ook was, vanwege de 'tijdsomstandigheden' diende de commissie de uitgaven voor nieuwbouw tot het 'hoog noodige' te beperken.(25)

In tegenstelling tot wat Bijleveld had gedaan, stelde de commissie zich tot taak mogelijkheden te scheppen tot het afslaan van een directe veroveringsaanval op West-Java en men keerde daarmee terug tot het scenario uit 1892. Daar de commissie er van uitging dat de vijand alleen uit het noorden of noordoosten kon komen, moest de hoofdmacht in de Javazee ten noorden van West-Java worden geconcentreerd. Volgens de commissie kon een vijandelijke oorlogsvloot op zich zelf weinig uitrichten en was een transportvloot het gevaarlijkst. Daarom moest de verkenningsdienst het sterkst zijn, sterker nog dan de hoofdmacht en de lokale verdediging. Het te bestrijken gebied werd op de kaart weergegeven in de vorm van een taartpunt, waarvan de punt in Batavia lag en de ronding liep van Singapore tot noordwest-Borneo.(26)

Dat deze moderne en gedurfde strategie op een belangrijk punt mank ging was gemakkelijk in te zien. De oostzijde van de archipel was op deze wijze immers vrijwel weerloos en het starre schema zou waardeloos zijn op het moment dat de vijand niet uit het noorden of noordoosten zou komen of het leger niet in één keer over zou brengen en eerst een aanvalsvloot vrij baan zou laten maken. De commissie besefte dit, maar aanvaardde deze mogelijkheid als een 'noodzakelijke consequentie'.(27) Bovendien was een gevolg van de gekozen strategie dat de verkenningsvloot de transportvloot al aan de rand van de archipel zou moeten aanvallen. Dat bracht met zich mee dat Nederland de vijand de oorlog zou moeten verklaren zodra diens vloot de Indische wateren was binnengestoomd, hetgeen geen enkele ruimte zou overlaten voor een diplomatieke oplossing. Binnen de marine zelf heerste van meet af aan grote verdeeldheid over dit, wat sommige officieren noemden, 'model operatieplan van de half gekke vijand' die plotseling in één enkele grote transportoperatie een leger naar Java zou brengen.(28)

Welk materieel was er voor dit defensiesysteem nodig? De commissie meende dat als minimum zou kunnen worden volstaan met een organisatie omvattende vier kruisers, 24 jagers, 32 onderzeebooten en vier mijnenleggende onderzeeboten. De commissie besefte dat regering en parlement zouden oordelen dat deze aantallen financieel uitgingen boven het 'hoognoodige' en men deelde, om toch zo snel mogelijk een deel van dit materieel in Indië te hebben, het aanbouwplan daarom bij voorbaat in tweeën. In de eerste zes jaar zouden gereed moeten komen: twee kruisers, twaalf jagers, zestien onderzeeboten en twee onderzeeboten-mijnenleggers. Van dit materieel was in 1920 reeds een groot gedeelte beschikbaar; de twee kruisers en dertien onderzeeërs stonden al op stapel.(29)

Voor het overige keerde men terug tot de voorstellen uit 1913. Slechts met tegenzin koos men voor Tandjong-Priok als oorlogshaven want men had liever het advies van de commissie-Umbgrove gevolgd die vanwege de 'gemeenschappelijke belangen' van Nederland en Engeland (ongetwijfeld de bondgenoot in een oorlog volgens de commissie) in Straat Soenda een geheel nieuwe oorlogshaven had willen bouwen. Dit ambitieuze plan-De Greve zou weliswaar de wensen van zowel leger en vloot hebben vervuld, maar financieel was het volstrekt onhaalbaar. De bouw van de vloot en de oorlogshaven bij Tandjong Priok vormden volgens de commissie een 'onafscheidelijk geheel'.(31) Mahans invloed bleef aanwezig.

Gooszen achtte een Vlootwet noodzakelijk vanwege de grote moeilijkheden die de aanbouw en de opleiding van personeel anders met zich mee zouden brengen. De fabrikanten en werven zouden hun capaciteit ook alleen willen uitbreiden als zij voor een aantal jaren verzekerd waren van afzet.(31) Het laatste argument zou de toets der kritiek niet doorstaan aangezien de meeste schepen uit het plan immers al bijna gereed waren. Het door Pop verworpen idee het geheel bij wet vast te leggen, was de crux van het hele plan. Na het 35-jarenplan uit 1913 en het tienjarenplan uit 1914 koos de commissie voor het 'halve minimum', een zesjarenplan. Men betwijfelde weliswaar of het mogelijk zou zijn al het benodigde materieel zo snel te verwerven en men achtte de opleiding van het personeel en de bouw van de basis in zo'n korte tijd zelfs 'ondoenlijk', maar dergelijke twijfels vonden niet hun weerslag in het rapport.(33)

In het rapport gaf men toe dat de slechte toestand van de marine de doorslag had gegeven bij het aandringen op een Vlootwet: 'De lust om in de Marine dienst te nemen is, zoals bekend is, thans zeer gering. (...) Die lust wordt niet herkregen door platonische verzekeringen der Regeering; zij kan slechts weder verkregen worden door een daad, die toont dat het de natie ernst is met den wederopbouw der Marine'.(34) Hieruit bleek dat net als Colijn en Rambonnet ook Gooszen ernaar streefde een 'IJzeren Budget' te verkrijgen voor de marine, iets wat gezien de politieke ontwikkelingen en de heersende crisis op maritiem gebied, meer dan ooit noodzakelijk leek.

Hoewel van slagschepen geen sprake meer was en het slechts om een

'halve vloot' ging, gaf de financiering grote problemen. De totale kosten van de vloot voor de Nederlandse defensie werden begroot op dertig miljoen gulden, van de vloot voor de Indische defensie op 154 miljoen gulden, terwijl voor het vlootbasisplan 96,5 miljoen nodig zou zijn. Het totale bedrag beliep dus zo'n driehonderd miljoen gulden. De directe en indirecte jaarlijkse kosten van de vloot in Indië werden geschat op circa 33 miljoen. De commissie verklaarde echter met de 'grootst mogelijke zuinigheid' te werk te zijn gegaan en beklemtoonde nogmaals dat de te bouwen vloot als een minimum moest worden beschouwd.(35)

Om de halve vloot en de vlootbasis in zes jaar te kunnen bouwen maar de kosten niet in dezelfde korte termijn op de begroting te hoeven opvoeren, stelde men voor twee fondsen in het leven te roepen: een 'vlootfonds' en een 'vlootbasisfonds'. In het vlootfonds diende twaalf jaar lang (de veronderstelde levensduur van de schepen) een vaste annuïteit te worden gestort ten laste van de Nederlandse en de Indische begroting. In de eerste jaren zouden de bestedingen voor de aanbouw van de vloot echter de annuïteiten verre overschrijden. Deze bedragen zouden door het fonds worden geleend tegen een rente van zes procent die eveneens door het fonds moesten worden betaald. In latere jaren, wanneer de kosten van aanbouw minder zouden worden dan de annuïteit, zou het resterende deel worden gebruikt om de geleende bedragen af te lossen. Vanwege de langere levensduur van de basis werd de looptijd van het vlootbasisfonds op dertig jaar gesteld.

Ondanks het betoog van Trip dat Indië best twee keer zo veel kon betalen als Nederland, hield de commissie vast aan de sinds 1915 geldende verdeelsleutel van 1:1. Ieder zou de helft van de jaarlijkse annuïteit van achttien miljoen voor het vlootfonds opbrengen. Van vlootbelasting of verhoging van uitvoerrechten, zoals het vrijzinnige kabinet-Cort van der Linden had voorgesteld, wilde men niets weten. Het woord 'fonds' was eigenlijk onjuist omdat het de indruk wekte dat het geld er al was, terwijl men in feite een vloot op afbetaling ging bouwen. Deze financieringswijze zou het grootste struikelblok worden voor de liberalen om hun stem aan het plan te geven.

De bedrijfskosten van de vloot in Indië en de kosten van het vlootbasisplan zouden door Indië alleen gedragen moeten worden. De Nederlandse marinebegroting voor 1921 zou door de Vlootwet met 1,5 miljoen verhoogd moeten worden, maar vanwege Trips protesten besloot men de pensioenen en opleidingen van het vlootpersoneel in Nederland ook nog door Indië te laten betalen. Hiervoor zou Indië jaarlijks 6,5 miljoen gulden aan Nederland moeten betalen en zo zou men de Nederlandse marinebegroting dus niet met 1,5 miljoen gulden hoeven te verhogen, maar met vijf miljoen gulden kunnen verlagen. Indië daarentegen zou tot 15,6 miljoen per jaar meer moeten gaan betalen.(36) Het was duidelijk dat de commissie alle financiële problemen had opgelost door zoveel mogelijk lasten op Indië af te wentelen. Zo was de commissie reeds na enkele maanden gereed met de opdracht. Begin januari 1921 werd een uittreksel van het rapport

gepubliceerd. De 'defensiegeheimen', dat wil zeggen de zinsnede: 'dat voor afweer van eene bedreiging uit Noordelijke en Noord-Oostelijke richting het meeste materieel noodig is', waren daaruit weggelaten.(37) Japan, China en Engeland zouden deze richtingaanduiding wel eens als een beschuldiging van agressie kunnen uitleggen.

Omdat hij tegen een wettelijke vastlegging van het vlootplan was, kon Pop niet tevreden zijn met Gooszens plan, te minder daar hij vond dat de onderzeeër een te belangrijke rol in het geheel was toebedacht.(38) In juni 1921 moest hij echter, tot vreugde van de marine, het veld ruimen toen de Kamer zijn Dienstplichtwet verwierp. Omdat minister De Vries ook al een nederlaag in de Kamer had geleden, besloot premier Ruys de koningin het ontslag van zijn kabinet aan te bieden. De oplossing van de crisis werd echter gevonden in een reconstructie van het oude kabinet. Trip en Vissering weigerden De Vries op te volgen waarna CHU-er De Geer de post van Financiën aanvaardde. Colijn, die alleen het premierschap wenste, weigerde beide militaire departementen op zich te nemen, en zo werd zijn partijgenoot J.J.C. van Dijk benoemd tot minister van Oorlog en Marine ad interim.(39) Deze oud-legerofficier toonde zich voorstander van de Vlootwet en het duurde niet lang of hij had het wetsontwerp-'Vlootwet 1922' gereed. Hij stuurde het voor advies naar de Raad van State, de Raad van Defensie en naar G.G. Fock in Indië. Het wetsontwerp was vrijwel identiek aan het plan-Gooszen; alleen de te betalen annuïteiten waren bij nadere berekening acht ton hoger geworden.(40)

Fock benoemde een ad hoc-defensiecommissie om het rapport te bestuderen. Deze commissie kon zich weliswaar vrijwel geheel met het wetsontwerp verenigen, maar achtte daarnaast voor de bescherming van de vlootbasis een drastische legerversterking noodzakelijk.(41) Zo zou ook het leger een nieuw perspectief krijgen. Ook de Raad van Indië ging akkoord, evenals de Volksraad die met een meerderheid van 39 tegen acht stemmen instemde met de Vlootwet, hoewel sommige leden na het officieuze afscheid van de Preangerstelling aarzelden zich opnieuw over te leveren aan een 'systeem'.(42) Opmerkelijk was dat zelfs de felste Indonesische nationalisten zich voorstander van de Vlootwet toonden. Zij verklaarden openlijk Indië liever in handen van een klein en zwak en dus gemakkelijker te verslaan land als Nederland te zien. Het plan paste volgens hen in de ontwikkeling naar autonomie, aangezien men zo'n vloot, met Indonesiërs bemand, eens tot een eigen wapen tegen het Nederlandse gezag zou kunnen omsmeden.(43)

Het standpunt dat vice-admiraal J. Soutendam in de Raad van Defensie innam laat zien dat het opkomende pacifisme ook de marineleiding zelf had bereikt. Hij achtte het uitgesloten dat de vloot een neutraliteitsschending zou kunnen voorkomen en hij meende daarom dat met protest door middel van één oorlogswimpel volstaan zou moeten worden. Hij bleek daarin alleen te staan; de raad betuigde in zijn advies zijn volle instemming met het wetsontwerp dat men het 'uiterste minimum' achtte. De Raad van State stemde

echter slechts met tegenzin in met het ontwerp: men prefereerde toch een vloot van slagschepen.(44)

Alle adviezen waren dus positief en op 3 november 1921, een week voor men in Washington begon te praten over maritieme wapenvermindering, werd het wetsontwerp-'Vlootwet 1922' bij de Tweede Kamer ingediend. Twee maanden later brachten de kamerleden mr. J. Ankerman (SDAP), Van der Voort van Zijp (ARP), P.J.J. Haazevoet (RKSP), L.F. Duymaer van Twist (CHU) en Marchant (VDB) namens de afdelingen het Voorlopig Verslag uit. In dit zoals gebruikelijk collectief ondertekende verslag over de opvattingen van de kamerleden over het wetsvoorstel stonden de opvattingen lijnrecht tegenover elkaar. 'Verscheidene leden' lieten geen spaan heel van het wetsontwerp. Vanwege 'Washington' was het wetsontwerp niet alleen voorbarig, maar versterkte het ook de 'militaristische tendenzen' van het kabinet. In geval van een onopzettelijke schending van de neutraliteit was een formeel protest voldoende en wanneer sprake was van een opzettelijke schending, zou deze halve vloot 'vrijwel waardeloos' zijn. Het idee van een bondgenootschap achtten zij gevaarlijk.(45) In financieel opzicht was het plan strijdig met het streven naar zuinigheid waarover in de jongste troonrede was gesproken, maar erger nog waren de misleidende cijfers. Immers, kort na het verstrijken van het zesjarig tijdvak zou men reeds moeten beginnen met de bouw van vervangend materieel, daar er anders na twaalf jaar geen bruikbaar materieel meer zou zijn. In de tweede helft van het twaalfjarige tijdvak zou er dus sprake zijn van extra kosten en als het volledige plan-Gooszen zou worden uitgevoerd, zou nog eens f 250 miljoen nodig zijn. Tenslotte zou een Vlootwet niet kunnen zorgen voor de gewenste zekerheid omdat een volgende kamermeerderheid vrij zou zijn het plan weer in te trekken. Men wilde alleen geld toestaan voor een 'politievloot' ter handhaving van de rust en orde in de archipel.

Eén lid voegde hieraan toe dat de marine, ondanks alle miljoenen die erin werden gestopt, een 'bodemloze put' bleef en dat een klein land als Nederland daarom van een vloot diende af te zien en zich moest beperken tot land- en kustverdediging. Tal van andere leden uit de afdelingen brachten de regering hulde: de Vlootwet zou vastheid in het marinebeleid brengen, ze was niet in strijd met 'Washington' en het was het beste, op kosten van Indië, het hele plan-Gooszen uit te voeren.(46)

In hun Memorie van Antwoord wezen Van Dijk, De Graaff en De Geer in januari '22 de kritiek van de hand. Maritieme verdediging van Indië bleef ook na 'Washington' een plicht en aan de ontreddering van de zeemacht moest een einde komen. Dat nu slechts de helft van het plan-Gooszen werd aangevraagd, betekende niet dat de tweede helft van het plan achterwege zou blijven. Slechts heel weinig materieel zou voor het einde van het twaalfjarig tijdvak vervangen hoeven te worden; de marinebegroting voor 1924 zou door de Vlootwet zelfs iets ontlast worden. Tenslotte bestreed men de bij 'verscheidene leden' ontstane indruk 'dat het ontworpen stelsel voornamelijk zou zijn voorgesteld om aan het personeel een nieuw

perspectief te geven en jongelieden van goeden huize er toe te brengen om de loopbaan van marine-officieren te kiezen'.(47) De regering deed alleen de toezegging dat de Kamer vóór het begin van de mondelinge beraadslaging over de Vlootwet ingelicht zou worden over de resultaten van de Conferentie van Washington. Daarop stelde de kamercomissie op 9 februari vast dat de openbare beraadslaging genoegzaam was voorbereid en als datum werd daarvoor vastgesteld 6 april 1922.(48)

Niets leek de parlementaire behandeling meer in de weg te staan. Vanuit Indië kwamen in maart nog wel grote bezwaren, waarover direct meer, maar de minister meende deze ter elfder ure door middel van een Nota van Wijzigingen te hebben weggenomen. De haast waarmee de minister van Marine de laatste voorbereidingen voor de kamerbehandeling trof, gaf aan hoezeer hij erop gebrand was de Vlootwet nog voor de verkiezingen van juli 1922 door de Kamer te loodsen. De linkerzijde was echter tegen behandeling vóór de verkiezingen en voor de regering bleek de datum van 6 april ook wel heel ongelukkig gekozen. Minister van Karnebeek stond die dag op het punt af te reizen naar de economische Conferentie van Genua, en daarom deelde hij de Kamer op voorhand mee dat er geen aanleiding was om bij de bestrijding van het Vlootplan een beroep te doen op de resultaten van Washington. Dit advies had een averechts effect op de oppositie die niet aarzelde deze strohalm aan te grijpen. Vrijheidsbonder F.J.W. Drion vroeg prompt de Kamer wel in de gelegenheid te stellen deze belangrijke aangelegenheid met de minister van Buitenlandse Zaken te bespreken vóór diens vertrek naar Genua. Hij stelde voor het debat te splitsen: nu 'Washington' en na 'Genua' de Vlootwet. Hiertegen rezen protesten en Oud stelde daarom voor het hele debat uit te stellen tot na de terugkeer van Van Karnebeek. De ARP en CHU verklaarden zich hier fel tegen maar RKSP-leider Nolens vond de eis tot uitstel niet onredelijk en verklaarde dat de Vlootwet direct na het Paasreces kon worden behandeld. Daarop gingen alle katholieke kamerleden met de motie-Oud mee waardoor deze met een grote meerderheid (56-15) werd aangenomen.(49)

Van behandeling van de ingediende Vlootwet kwam na het Paasreces echter niets meer; er werd niet eens een voorstel toe gedaan. De verkiezingen van juli waren in aantocht en de indruk in het land was dat de Vlootwet als dood en begraven kon worden beschouwd. Opnieuw was een vlootplan op niets uitgelopen.

De Vlootwetcommissie

De verkiezingen van juli 1922 werden een grote overwinning voor de rechtse regeringspartijen. Ze keerden met 59 zetels in de Kamer terug. De RKSP wilde daarom zonder meer verder gaan met het Kabinet-Ruys, maar de protestanten wensten een nieuw kabinet met een nieuw program en vooral met een nieuwe premier. De ARP en de CHU bleken echter rivalen als het op een keuze aankwam: De Geer of Colijn. Toen informateur De Geer, die er tegen op zag opnieuw de

zware taak van Financiën op zich te nemen, aan Colijn het premierschap en de ministerspost van Financiën aanbood, wees deze dit voorstel hooghartig af omdat hij daarnaast ook nog zelf zijn kabinet wilde formeren. Het eerdere aanbod om de beide militaire departementen te beheren om daar de benodigde twintig procent bezuiniging door te voeren had hij zelfs verontwaardigd van de hand gewezen. Hoofdpunt van De Geers program was het sluitend maken van de begroting en daarvoor moest zijns inziens de Vlootwet van de agenda worden afgevoerd.(50)

Omdat de RKSP meer zetels had dan ARP en CHU samen, kon Nolens ieder voorstel dat niet uitmondde in terugkeer van een hooguit gereconstrueerd kabinet-Ruys weigeren. Zo was men genoodzaakt met hetzelfde kabinet verder te gaan, maar de anti-revolutionairen wilden in dat geval in een program zien vastgelegd op welke wijze er geregeerd zou worden om nieuwe 'katholieke verrassingen' als in april te voorkomen. De onderhandelingen tussen formateur Ruys en de drie fractieleiders, Nolens, dr. J.J. Schokking en Colijn, werden hierdoor een langdurige en moeizame affaire. Het gezantschap bij de paus, de bezuinigingen en vooral de Vlootwet vormden de grootste obstakels.

Binnen de CHU-fractie was De Geer de enige die grote bezwaren had tegen de Vlootwet. Hij verklaarde op een partijvergadering in augustus 1922 'dat er de eerste twintig jaar geen oorlog in West-Europa zou komen, en dat een fondsvorming voor de Vlootwet onze financiën in de grond boorde'.(51) De fractie hield echter voet bij stuk en meldde Ruys dat een vloot noodzakelijk was. Men kwam hem echter tegemoet door voor te stellen het vlootfonds uit het wetsontwerp te lichten en de bouw van de bases uit te stellen. Verder opperde men het idee een financiële commissie in te stellen die over het tempo van aanbouw moest adviseren.(52)

In het regeerakkoord werd in verband met de financiële toestand afgesproken het ontwerp-Vlootwet 'aan te houden' en te onderzoeken of binnen de termijn van zes jaar nog iets kon worden geschoven met de aanbouw van de schepen.(53) De Geer kon zich hiermee echter niet verenigen en op 6 september bedankte hij voor Financiën. Ruys besefte dat zijn hele formatie gevaar liep en hij begon koortsachtig naar compromissen te zoeken. De beide militaire ministers, Van Dijk en Westerveld, verwierpen echter De Geers voorstel om het vlootplan uit te werken zonder dat het kabinet zich zou binden aan een bepaalde jaarlijkse uitgave. Tenslotte besloot Ruys de Vlootwet te laten voor wat deze was en het hele probleem door te schuiven naar de door de CHU voorgestelde commissie. De Geer ging met dit compromis akkoord, maar behield zich nadrukkelijk alle vrijheid voor inzake de Vlootwet. Men werd het er over eens dat in de troonrede en in de regeringsverklaring gezwegen zou worden over de Vlootwet. Zo was de formatie van Ruys gered en leek de Vlootwet aan de zoveelste commissoriale kapstok opgehangen. Er was naar buiten toe niets uitgelekt over de interne moeilijkheden en tijdens de kamerdebatten over de formatie kwam de Vlootwet dan ook niet ter sprake. Het enige wat na deze formatiedebatten er nog duidde dat de Vlootwet niet

voorgoed van de baan was, was het feit dat Ruys de departementen van Oorlog en Marine 'vanwege de bezuiniging' opnieuw als afzonderlijke departementen had laten voortbestaan, terwijl hij vanwege dezelfde bezuiniging het ministerie van Landbouw, Handel en Nijverheid aan Aalberse's portefeuille van Arbeid had toegevoegd.(54) Tot 1927 heeft de marine zich met succes kunnen verzetten tegen de samenvoeging die, zo vreesde men, onderschikking aan de landmacht zou betekenen.

Vanaf de start van het tweede kabinet-Ruys stond het financiële beleid geheel in het teken van de bezuiniging. De Geer voerde een pensioenkorting door op de ambtenarensalarissen en vooral op onderwijs werd sterk bezuinigd. De onderwijzersbonden organiseerden tegen deze laatste maatregel eind 1922 een petitionnement dat 600.000 handtekeningen opleverde.(55) Ondanks de reeds doorgevoerde bezuinigingen bedroeg het resterende tekort op de ontwerp-begroting voor 1923 nog 85 miljoen, zeventien procent van de begroting van 1922. De Geers oplossing hiervoor was dat elke minister zeventien procent moest bezuinigen, óók de minister van Marine.

Op 21 november 1922 werd de staatscommissie ingesteld die het ontwerp-Vlootwet nog eens in financieel opzicht tegen het licht moest houden. De commissie stond onder voorzitterschap van de liberaal mr. R.J.H. Patijn, oud-thesaurier-generaal en sinds 1918 gevolmachtigd minister in buitengewone dienst. Andere leden waren H.J. van Brink van Koloniën, staatsraad Hasselman, R. Zuyderhof van de Algemene Rekenkamer, oud-generaal en oud-vice-president van de Raad van Indië luit.gen. H.N.A. Swart en de reeds genoemde Gooszen, Struycken en Trip. De opdracht luidde: '(...) te onderzoeken, in welk tempo de aanbouw van de in het ontwerp-Vlootwet voorgestelde vloot zal plaats hebben, zulks met handhaving van de scheepstypen, in het ontwerp opgenomen en van de termijn van aanbouw van zes jaren'.(56). Niemand begreep waarom er opnieuw een commissie in het leven was geroepen met zo'n onduidelijke en beperkte opdracht.

Op de eerste besloten commissie-vergadering gaf Patijn toe dat het wel 'een zonderlinge opdracht' was die, als men zich precies aan de opdracht hield, ook niet was uit te voeren.(57) Men was immers gebonden aan de voorgestelde omvang van het vlootplan-Gooszen en aan de termijn van aanbouw van zes jaar zodat men de kosten van het plan niet zou kunnen verminderen en alleen een andere, goedkopere financieringsregeling zou kunnen bedenken. Ondanks de onmogelijkheid van de opdracht zou het een lijvig rapport worden dat de commissie op 7 april 1923 aan de koningin kon aanbieden.

De enige wijziging wat betreft de financiering zou zijn dat men de levensduur der schepen op veertien in plaats van twaalf jaar had gesteld. Over de afbetaling kon men nu een paar jaar langer doen, wat Indië en Nederland ieder een besparing van ruim 1 miljoen per jaar opleverde. Dit resultaat was vrij pover te noemen. Al op de eerste bijeenkomst was het duidelijk dat deze besparing de enig mogelijke was en men voelde dat meer van de commissie werd verwacht, hetgeen Ruys desgevraagd beaamde.(58) Zo raakte de commissie van lieverlede opnieuw verzeild in discussies over de internationale

positie van Nederland, de kans op oorlog, de noodzakelijkheid van een vloot en de ernst van de financiële toestand. De beraadslagingen leidden tot een totale revisie van de taak van de vloot.

Al in de eerste bijeenkomst bleek hoe verschillend de uitgangspunten van de verschillende leden waren en welke uiteenlopende argumenten zij hanteerden. Voor rekenmeester Trip was en bleef de 'financieelen noodtoestand' het kernprobleem. Slechts door een 'alleruiterste beperking', dat wil zeggen een bezuiniging van 32%, kon worden voorkomen dat Nederland in de afgrond stortte.(59) Terwijl Zuyderhoff met zijn rode potlood zelfs nog een procent hoger was uitgekomen, stelde Hasselman voor te bezuinigen op de Zuiderzeewerken om de Vlootwet te kunnen betalen. Uit Trips inktzwarte visie bleek wel hoe groot de ontsteltenis was die de eerste en onverwachte economische crisis na de lange jaren van hoogconjunctuur teweeg had gebracht. 'Als er geen mirakels gebeuren gaan wij failliet', oordeelde ook Patijn.(60) Al dit zwartgallige gejammer over het naderende staatsbankroet maakte indruk en op 19 januari 1923 durfde voorzitter Patijn zover te gaan zijn collega's twee vragen te stellen : 1. Acht men de vloot voor Nederlands-Indië noodzakelijk. Ja of nee. 2. Is aanbouw van die vloot onmiddellijk nodig, of kan met de aanvang van de bouw worden gewacht en hoelang zou dit uitstel moeten zijn?

Gooszen voelde dat het nu erop of eronder was voor de marine en dat heroverweging van het plan alleen maar nadelig kon uitvallen. 'Thans de Vlootwet of liquideren', had hij daarom op 22 december al uitgeroepen. Een week later verklaarde hij dat zonder de Vlootwet de instandhouding van de marine geldverspilling op grote schaal bleef en dat de bestaande toestand geen jaar langer mocht voortduren: 'Uitstel is afstel. Voor de marine is het to be or not to be'. De voorgestelde vloot was volgens hem militair gezien weinig waard: 'De vijand is vanaf het eerste ogenblik geheel meester in onze zeeën'.(61) Gooszens uitspraken waren daarom alle variaties op hetzelfde thema: zonder Vlootwet was het instituut marine verloren. De suggestie om de Vlootwet dan maar drie jaar uit te stellen en in de tussentijd gewoon door te bouwen achtte Gooszen nutteloos. Wie kon hem verzekeren dat over drie jaar zou worden doorgebouwd?(62)

Het standpunt dat Struycken begin '20 had ingenomen, namelijk dat uitbreiding van de bewapening in strijd was met de letter en geest van de Volkenbond, had hij geheel verlaten. Zijn uiteindelijke oordeel was ook 'ja en dadelijk'. Sinds de Roerbezetting zag hij overal het oorlogsgevaar met de dag groter worden. Een 'gevechtswaardige vloot' was onmisbaar voor het behoud van de koloniën, waarvan het verlies een ramp zou betekenen voor Nederland. Volgens hem verkeerde Nederland in de positie van iemand die nog in een rijtuig rijdt maar een brandkast niet meer kan betalen. 'De equipage moet thans worden afgeschaft omdat de brandkast er MOET zijn.'(63) Zuyderhoff vond de vraag of Nederland een vloot diende te hebben 'moeilijk te beoordelen' en neigde meer naar het standpunt van Trip dan naar dat van Gooszen c.s.

Tenslotte gaf Patijn zijn visie op de Vlootwet en Indië. Hij achtte de vloot niet in staat een echte aanval af te slaan en beschouwde de vloot daarom als een 'neutraliteitsvloot', bijvoorbeeld bij een conflict tussen de Verenigde Staten en Japan. Als Engeland zich aan de zijde van Amerika zou scharen zou het, als Nederland niet over een vloot zou beschikken, ook in de Nederlandse archipel opereren zonder rekening te houden met de Nederlandse soevereiniteit en neutraliteit. Na de oorlog zou dan de afrekening komen en zou Nederland politiek gesproken, net als tijdens de oorlog, geheel weerloos zijn. Als Nederland wel een vloot zou hebben, zou Engeland Nederland ook te hulp komen, maar dan zou de zaak na afloop van de oorlog er veel gunstiger voor staan. In het geval Engeland afzijdig zou blijven, ging van een vloot een grote preventieve werking uit omdat Japan zich dan wel twee keer zou bedenken Nederland in de armen van Amerika te drijven. Daarom was Patijn een warm voorstander van een vloot. Maar gezien de financiële toestand en vanwege 'Washington' concludeerde hij dat drie jaar uitstel geoorloofd was. Uitstel was zelfs noodzakelijk omdat aanvaarding van de Vlootwet het politiek onmogelijk zou maken het mes te zetten in de 'geld verslindende sociale wetten'. Ondertussen zou men met de aanbouw gewoon kunnen doorgaan.(64)

De partijen kwamen aldus steeds scherper tegenover elkaar te staan en Hasselman merkte op dat een compromis uitgesloten was: 'Men staat voor de principiële vraag: vlootbouw of ontwapening. (...) Hoe spoediger deze keuze zal zijn gemaakt, des te eerder zal de atmosfeer zijn opgehelderd en Nederlands standpunt duidelijk kunnen worden gemaakt aan Indië en aan het buitenland'.(65)

Alsof de commissie nog niet verdeeld genoeg was, raakten de voorstanders van de Vlootwet ook nog onderling met elkaar slaags, en wel over de samenstelling van de voorgestelde vloot. Op 19 januari '23 wierp Struycken de vraag op of de Vlootwet niet meer op de voorbije oorlog dan op de toekomstige oorlog was afgestemd. Hij was zeer onder de indruk geraakt van het vliegtuig als wapen en volgens hem was hiervoor in het vlootplan een veel te kleine plaats ingeruimd. Alle grote mogendheden stuurden immers af op een krachtige luchtvloot. Door deze kritiek voelde Gooszen zich mogelijk nog meer bedreigd dan door de financiële argumenten van Trip. Met alle oratorische kracht die hij in zich had, trachtte hij 'de opgeschroefde verhalen van het luchtwapen' te ontzenuwen. Vanwege de weersomstandigheden kon het vliegtuig lang niet altijd worden gebruikt, de trefkans was 'zeer gering' en de animo van het personeel voor het vliegtuig was minimaal.(66) Toch kwamen meer leden onder de bekoring van het vliegtuig toen de commandant der luchtvaartafdeling majoor J.H. Hardenberg een week later in de commissievergadering een vurig pleidooi hield voor het luchtwapen. Hij vond het onjuist dat het vliegtuig door Gooszen c.s. werd beschouwd als een 'technisch hulpdienstje' voor de verkenning.(67)

Een nog vuriger pleitbezorger van het vliegtuig was de bouwer ervan, A.H.G. Fokker. In redevoeringen en brochures trachtte hij het volk en in persoonlijke brieven de regering ervan te overtuigen dat

een toekomstige oorlog in de lucht zou worden uitgevochten. Hij voorspelde in kleurrijke bewoordingen het krijgsverloop in de Tweede Wereldoorlog, althans voor zover het de luchtbombardementen betrof. Volgens Fokker kostte een Indische luchtvloot, bestaande uit honderd jagers, honderd verkenners, vijftig bommenwerpers en vijftig watervliegtuigen evenveel als één kruiser van het type Java, die achttien miljoen had gekost. Vijftig torpedo-vliegtuigen kostten evenveel als één gewone torpedoboot die bovendien een tenminste vijftig keer zo grote bemanning vergde als een torpedo-vliegtuig. Welk zinnig mens geloofde nog in de 'vlootwet-propaganda'?(68) Fokkers redes maakten grote indruk op velen die het met de defensie van Indië goed meenden, en evenzeer op hen die het goed voor hadden met de financiën en de economie van Nederland en Indië. Een luchtvloot zou immers niet alleen een defensie 'op een koopje' betekenen, maar tevens de wedergeboorte inluiden van de nationale wapenindustrie.

Gooszen liet de commissiesecretaris, ltz. H. Ferwerda, een uitvoerige nota opstellen voor de commissie. Deze zette 'in het belang van het land' nogmaals uiteen dat de tijd voor het luchtwapen nog lang niet was gekomen. Dit marine-offensief tegen het vliegtuig trof in de commissie doel; Patijn voelde dat deze kwestie uit de hand ging lopen en beëindigde de discussie. Het vlootplan bleef zoals het was, tot groot verdriet van Antonie Fokker, die na de verwerping van de Vlootwet als een van de eersten de leider der katholieke 'dissidenten', mr. J.R.H. van Schaik, een gelukstelegram zou sturen.(69)

Omdat de meningsverschillen bleven bestaan besloten Trip en Patijn het rapport wel mede te ondertekenen maar in minderheidsnota's hun afwijkende standpunten neer te leggen. Het rapport was grotendeels gewijd aan het bewijzen van het nut van de vloot, hoewel de regering daar al lang van overtuigd was en zij om deze argumenten niet had gevraagd. Volgens de commissie had de oorlog het pacifisme ruw verstoord: het was duidelijk dat er ook in de toekomst oorlogen zouden zijn. Afzien van een defensie zou 'verlammend op de volksgeest' werken, het ontvoogdingsproces in Indië in gevaar brengen, ja, zelfs een internationale crisis kunnen uitlokken. En bovendien was de Nederlandse defensie voor niemand bedreigend.(70)

In tegenstelling tot de commissie-Gooszen maar evenals Bijleveld en Colijn wilde de commissie-Patijn niet meer uitgaan van een rechtstreekse aanval. De vloot moest geen 'verdedigingsvloot' zijn maar een 'neutraliteitsvloot', gericht op het afslaan van aanvallen op steunpunten en economische installaties. Men halveerde derhalve de taak van de te bouwen vloot. De vloot zou preventief werken en Nederland tot een waardevolle bondgenoot maken. Ongetwijfeld tot verdriet van Gooszen erkende de commissie dat de vloot in 1926 ook zonder Vlootwet 'reeds een vrij aanzienlijke strijdmacht' zou zijn maar deze was toch onvoldoende omdat men zonder 'logische eenheid' slechts een guerrilla zou kunnen voeren.(71) De luitenants-ter-zee die vanwege de malaise en de economische hausse waren weggelopen, zouden alleen door een Vlootwet terug kunnen komen.

De Vlootwet, zo was de conclusie, moest er dus komen, maar daarnaast was een sluitende begroting onontbeerlijk. Het tekort bedroeg 120 miljoen, oftewel 26%, dus moest de regering ook 26% bezuinigen. De berekeningen van het Vlootfonds hadden overigens slechts 'betrekkelijke waarde' omdat onbekend was hoe enerzijds lonen en prijzen en anderzijds de techniek zich in de toekomst zouden ontwikkelen en de exploitatiekosten daardoor veel hoger zouden kunnen worden dan was geschat. Desalniettemin was de Vlootwet nodig en daarom moest de regering vóór de behandeling van de Vlootwet een gespecificeerd en duidelijk toegelicht bezuinigingsprogram overleggen waarmee het kabinet moest staan of vallen.(72)

In zijn nota stelde Patijn voor de Vlootwet aan te nemen, maar deze pas per 1 januari 1926 in werking te laten treden. Trip brak in zijn nota het rapport af op een wijze zoals zijn voorganger Van Gijn dat tien jaar eerder had gedaan met het plan-Colijn. In Europa was de oorlogskans ook groot en toch werd hier op het leger bezuinigd. Sinds de economische crisis was er weer een enorme toeloop van personeel bij de marine. De Vlootwet zou per 1 januari 1923 moeten ingaan, terwijl het financieel program geen enkele zekerheid op financieel herstel bood. Daarom moest de Vlootwet wachten tot de financiën het toelieten; intussen kon men afbouwen wat op stapel stond.(73)

Het rapport was al met al een grote tegenvaller voor de regering, en vormde zeker geen vlotte oplossing van het probleem. De commissie eiste immers een uitgewerkt financieel plan tot het sluitend maken van het staatsbudget vóór dat de Vlootwet in behandeling kon worden genomen. En tot overmaat van ramp begon ook Indië steeds meer bezwaren tegen het vlootplan naar Nederland over te seinen.

Indië en de Vlootwet

In de periode 1913-1920 vond de Ethische Politiek haar hoogtepunt. Pleyte had een recordbedrag uitgegeven aan onderwijs en publieke werken, hij had drastisch gesneden in defensie en ambtenarencorps en de belastingen verhoogd. In mei 1918 installeerde G.G. Van Limburg Stirum de Volksraad, een adviesorgaan bestaande uit 39 leden en een voorzitter. Een onder druk van de revolutionaire omstandigheden ingestelde 'Herzieningscommissie' concludeerde in 1920 dat Indië op weg was naar politieke autonomie. Men stelde voor het beslissingsrecht van het Nederlandse parlement te beperken tot die gevallen waarbij sprake was van van een conflict tussen de Volksraad en de gouverneur-generaal.(74)

Hoezeer Indië het meende met de verzelfstandiging ervoer oud-minister en toekomstig G.G. De Jonge toen hij in juni 1919 voor het eerst in Indië aankwam, als trotse imperialist, zoals hij in zijn dagboek noteerde. De Raad van Indië gaf de kersverse directeur van de Koninklijke te verstaan dat de oorlog had aangetoond dat het ondoenlijk was Den Haag nog langer over Indische zaken te laten beslissen en dat men over bijvoorbeeld oliezaken rechtstreeks met de

oliemaatschappijen wenste te onderhandelen.(75)

Zo ontstond in Nederland na 1918 al snel een definitieve scheiding der geesten en werd 'voor of tegen autonomie' in de eerste helft van de jaren '20 het grote koloniale strijdpunt. De rechtse regering-Ruys vreesde dat ze met de Volksraad het paard van Troje had binnengehaald en trachtte de ontwikkeling naar autonomie te vertragen en zo mogelijk te stoppen. Symbool van de ommekeer op koloniaal gebied was Idenburg die zich in 1919 aan Colijns zijde schaarde door te verklaren dat Nederland 'tot in lengte van dagen' in Indië zou blijven omdat dat een van godswege opgelegde plicht was. Zijn opvolger De Graaff was de belichaming van de gedachte van het koloniale behoud.(76) Ook in Indië volgde de politieke reactie. Eind 1921 hadden de gealarmeerde conservatieve kiezers zich inderhaast georganiseerd en verkregen ze de meerderheid in de Volksraad. In 1922 reduceerde de Tweede Kamer het inheemse deel van de Volksraadzetels, terwijl het aantal door Nederlanders bezette zetels werd uitgebreid. In De Graaffs ontwerp voor het nieuwe regeringsreglement voor Indië was van Pleyte's medezeggenschap weinig overgebleven. Het accent lag op uitbouw en versterking van het bureaucratische ambtenarenapparaat.(77)

De regering trachtte de behoudzucht te versluieren onder het mom van 'synthese' en 'rijkseenheid' en de nationalistische intellectueel De Kat Angelino ondersteunde deze gedachte met een, vooral voor het buitenland bedoeld, kloek boekwerk.(78) De regering zocht ondertussen als opvolger voor Van Limburg Stirum iemand die het gezag krachtig zou handhaven en tegelijkertijd drastische bezuinigingen zou kunnen doorvoeren. De Graaff vroeg Colijn deze taak op zich te nemen, maar deze liet de voor hem weinig lucratieve en politiek onaantrekkelijk geachte baan graag aan een liberaal over en suggereerde Fock te nemen.(79) Deze conservatief-liberaal stelde zich als gouverneur-generaal politiek echter nog onafhankelijker van de confessionele regering in Den Haag op dan vanwege afstand en positie toch al mocht worden verwacht. Weliswaar vond ook Fock dat de band tussen Nederland en Indië behouden en versterkt moest worden, maar al spoedig bleek dat hij de zaken die alleen Indië raakten, zoals de financiën en de interne veiligheid, in Batavia wilde regelen.(80)

Toen Fock in de zomer van '21 in zijn paleis in Buitenzorg aankwam, was de economische neergang van Indië al in volle gang. Na 1918 was de Indische regering, deels uit overtuiging en deels door de politieke omstandigheden gedwongen, halsoverkop begonnen de staatstaken uit te breiden. Er werden meer gouvernementsscholen opgericht, het inheemse bedrijfsleven kreeg meer geld, er werden grote investeringen gedaan om de infrastructuur te verbeteren en het ambtenarencorps werd aanzienlijk uitgebreid. Op rentabiliteit werd niet gelet. Al deze uitgaven waren mogelijk gemaakt door de economische hausse die Indië sinds 1905 beleefde en die tijdens de oorlog een hoogtepunt bereikte. De inkomsten, grotendeels gebaseerd op de export van handelsgewassen en mijnbouwprodukten, waren met sprongen toegenomen.

Niettemin begonnen de uitgaven de inkomsten te overtreffen. Men verwachtte echter dat de periode van hoogconjunctuur voorlopig wel zou aanhouden. De gewone Indische uitgaven stegen van 346 miljoen in 1917 tot 890 miljoen in 1920, terwijl de buitengewone uitgaven in dezelfde periode stegen van 49 miljoen tot bijna 139 miljoen. In 1917 liet de Indische begroting een tekort zien van 60,3 miljoen en in 1920 van 304,1 miljoen gulden. Terwijl men meer uitgaf dan er binnenkwam, vloeiden de winsten door het verouderde belastingstelsel nog steeds naar de kapitaaleigenaren in Nederland en zo steeg de totale Indische schuld van 93 miljoen in 1912 tot 317 miljoen ultimo 1923.(81) De afzetcrisis van eind 1920, veroorzaakt door de verzadiging van de wereldmarkt, kwam als een donderslag bij heldere hemel. Men had in een 'zoete waan' geleefd, aldus waarnemend directeur van Financiën, E.P. Wellenstein.(82)

Onmiddellijk na zijn aankomst ging Fock drastisch te werk en hij had daarbij slechts één doel voor ogen: het begrotingsevenwicht voor 1925 te herstellen. Toen hem dit al in mei '24 lukte, was hij een zeer trots man.(83) Hij stemde in met het plan een speciale oliebelasting te heffen, dat directeur van Financiën Bodenhausen uit de la had gehaald. De Graaff sprak er echter zijn veto over uit omdat de Koninklijke dreigde bij invoering uit Indië te vertrekken. Toen Batavia daarop voorstelde een tijdelijke heffing in te voeren die alleen voor 1923 zou gelden, wees hij dit eveneens af. Opnieuw hadden de oliemaatschappijen met behulp van Colijn de slag gewonnen. Tot Focks grote woede bleef hem niets anders over dan opnieuw grote buitenlandse leningen af te sluiten en nieuwe bezuinigingen te bedenken.(84)

Zoals Fock eerder als minister van Koloniën en als delegatielid in Genève al had laten blijken, meende hij dat het dure defensie-apparaat bij de bezuinigingsoperatie niet mocht worden ontzien. De gewone uitgaven voor het departement van Oorlog waren na 1918 gestegen van 77,9 miljoen in 1919 tot 101,6 miljoen in 1921, en bedroegen elk jaar vele miljoenen meer dan geraamd. De gewone uitgaven voor Marine waren eveneens gestegen, van 22,7 miljoen in 1919 tot 37,2 miljoen in 1922.(85) Nadat het wetsontwerp-'Vlootwet 1922' in februari 1922 bij de Tweede Kamer was ingediend, zette Fock de zaak binnen enkele weken al weer op losse schroeven. Op 3 maart '22 berichtte hij De Graaff: 'Groote val tinprijzen en kolenprijzen en verminderde verkeer maken financieele toestand nog moeilijker. Onder deze omstandigheden schijnt mij niet verantwoord dadelijke vaststelling vlootplannen en raad ik uitstel daarvan als zeer urgent wijl standpunt Regeering ten aanzien bezuiniging anders ook onhoudbaar.'(86)

De Volksraad vergaderde op 21 maart over Van Dijks wijzigingsvoorstel om de basis in tien in plaats van zes jaar te bouwen. Sommige leden waren door 'Washington' en de economische crisis in verwarring geraakt en liepen nu tegen de Vlootwet te hoop, maar anderen zagen liever onverkorte uitvoering van het plan. Een meerderheid van 22 tegen 12 steunde het gewijzigde plan. Met deze, weliswaar wat verminderde, steun in de rug diende minister Van Dijk

op 27 maart zijn Nota van Wijzigingen bij de Tweede Kamer in. De uitvoering van het Vlootbasisplan in tien jaar zou in de eerste zes jaar een lastenverlichting van 42 miljoen voor Indië betekenen. Op het nippertje was de regering er in geslaagd de eigen gelederen te sluiten zonder dat de buitenwacht van de bezwaren van Fock op de hoogte was geraakt.(87)

In de loop van 1922 werd de crisis steeds ernstiger, zo ernstig dat volgens de vice-voorzitter van de Raad van Indië dr. E. Moresco het voortduren van de tekorten 'binnen enkele jaren tot een volkomen ineenstorting van de maatschappij' zou leiden.(88) Ook Fock was hiervan overtuigd en daarom wilde hij drastisch bezuinigen op Marine. In de herfst voorkwam hij dat Hr.Ms. De Pelikaan en drie onderzeeërs vanuit Nederland naar Indië vertrokken, hetgeen 4,5 ton bezuiniging opleverde. Eind november vroeg hij toestemming De Zeven Provinciën naar Nederland terug te sturen aangezien dit ruim anderhalf miljoen zou besparen en de kruiser, behalve als oefenschip, toch geen enkele militaire waarde had. Hoewel de nieuwe minister van Marine Westerveld aanvankelijk verontwaardigd antwoordde dat zonder De Zeven Provinciën er in Indië 'nauwelijks een schijn van kracht' zou overblijven, stemde hij op 24 januari 1923 morrend toe. De Graaff verbood vervolgens om dezelfde reden het terugsturen van de kruiser.(89)

Nu zijn financiële argumenten niet bleken te overtuigen, kon Fock het niet nalaten zwaardere, militaire argumenten naar voren te brengen en de hele defensie van Indië ter discussie te stellen. Op 15 maart 1923 zette hij in een uitvoerige brief aan De Graaff zijn visie uiteen. Hij wilde het bestaansrecht van de marine niet ontkennen, maar hij had ernstig bezwaar tegen het bij 'voortduring opofferen van vele millioenen aan een schijn'. Vooral tegen het vlootbasisplan meende Fock thans 'met nadruk' te moeten opkomen. Indië kon het niet betalen, meer nog, net als de Preangerstellingen was zo'n basis 'weggeworpen geld'. Westervelds dreigement dat niet-verwezenlijking van de vlootplannen de liquidatie van de Nederlandse marine betekende, wees Fock van de hand. Het was de marine zelf die telkenmale zichzelf groot nadeel toebracht door te streven naar het onbereikbare; herhaling van die fout zou juist het roemloos einde der marine tot gevolg hebben.(90)

Westerveld was niet van zijn stuk te brengen en weigerde ook maar één concessie te doen. Op 17 april '23 schreef hij aan Ruys dat hij in Patijns nota niets en in Trips nota helemaal niets zag, terwijl hij over Focks bezwaren in deze brief merkwaardig genoeg met geen woord repte. Via De Graaff liet hij Fock weten dat de basis er absoluut moest komen: 'Een vloot, die niet beschikt over een versterkte vlootbasis, heeft als operatief orgaan vrijwel afgedaan, zodra haar medegevoerde brandstof, en andere voorraden zijn opgebruikt'.(91) De enige punten waarop hij tenslotte toegaf, waren de afbetalingstermijn (34 in plaats van 30 jaar) en de datum van de inwerkingtreding van de Vlootwet (pas op 1 januari 1924).

Begin juli '23 stelde de Raad van Indië vast dat de defensielasten van Indië door deze Vlootwet uiteindelijk zouden

oplopen tot 113 miljoen gulden per jaar, dat wil zeggen tot 28 procent van het totale Indische budget. Men concludeerde dat 'thans dus in geen geval met uitvoering (van het) vlootplan kan worden begonnen'.(92) Fock seinde De Graaff dat marinedeskundigen in Indië toegaven dat voor neutraliteitshandhaving een vlootbasis niet noodzakelijk was. Zijn slotconclusie was daarom dat de vlootbasis dus uitgesteld moest worden, maar dat men met de bouw van de vloot onmiddellijk moest beginnen.(93)

Indië nam dus medio 1923 een afwijzend standpunt in ten aanzien van de Vlootwet, maar of dit standpunt de Ministerraad ooit heeft bereikt is de vraag. Dat Westerveld en De Graaff de bezwaren van Fock onder tafel hebben proberen te werken blijkt uit een brief van De Graaff aan Fock van 8 oktober 1923 naar aanleiding van de affaire-Umbgrove. Fock had al geruime tijd grote moeilijkheden met zijn vlootvoogd, die de gouverneur-generaal ervan verdacht voorkeur te hebben voor het leger. Deze gedachte was overigens niet geheel juist; Fock wilde immers ook het leger terugbrengen tot een politieleger. Maar dat Fock meer belang hechtte aan een goed politieleger dan aan een vloot staat buiten kijf. Indië werd na 1918 meer bedreigd door het inheemse nationalisme en het communisme dan door het Japanse gevaar. Volgens een officieel memorandum van de Indische regering uit 1923 maakte Indië een periode van intellectuele en economische revolutie door en de regering diende daar politieke en politionele maatregelen tegen te nemen.(94) Nu de buitenlandse dreiging was afgenomen, meende Fock blijkbaar met minder risico's dan zijn voorgangers een repressieve politiek te kunnen voeren. Ten aanzien van de marine beschuldigde Umbgrove de gouverneur-generaal in het openbaar van 'gevaarlijk en onverantwoordelijk dilettantisme' waarop Fock in maart 1923 besloot Umbgrove te ontslaan wegens 'beledigend optreden'.(95)

In september '23 kwam het Fock ter ore dat de koningin de naar Nederland teruggekeerde vice-admiraal Umbgrove op het paleis had ontvangen en te zijner ere een hofdiner had gegeven. De gouverneur-generaal vatte dit op als een motie van wantrouwen tegen zijn beleid inzake de Vlootwet en vroeg De Graaff welke consequenties hij hieruit moest trekken. De minister trachtte hem te sussen door te verzekeren dat Umbgrove slechts 'conform usance' door hare majesteit was ontvangen en dat hij daarna slechts een vorkje had meegeprikt bij een 'gewonen middagmaaltijd'. 'Van eenige consequenties voor U is zeer beslist geen sprake. Uwe bezwaren (waren de) Koningin destijds zelfs onbekend'.(96) Fock liet per kerende post weten dat hij het uiterst merkwaardig vond dat de koningin niet op de hoogte was van het oordeel van haar plaatsvervanger in Indië, en hij vroeg De Graaff zijn mening alsnog aan het staatshoofd over te brengen. Of koningin Wilhelmina niet op de hoogte was van de bezwaren uit Indië omdat de ministers er tegenover haar, die altijd zo sterk aandrong op een krachtige defensie, niet over durfden te beginnen, is onduidelijk.

De pers in Indië was in 1923 net zo verdeeld over de Vlootwet als die in Nederland. De 'Big Navy Party' had haar spreekbuis gevonden

in het Bataviaasch Nieuwsblad en het Soerabajaasch Handelsblad, die zich onvoorwaardelijk achter Gooszen, Umbgrove en de Vlootwet opstelden en voor alle artikelen 'van marinezijde' een prominente plaats inruimden. Het Noorden en Het Nieuwsch van de Dag voor Ned.Indië stelden daarentegen een goede economische politiek boven alles en waren daarom fel tegen de dure Vlootwet. Alle kranten geloofden dat Engeland Indië wel zou beschermen als het nodig was. De eerstgenoemde kranten wilden echter in de defensie deelnemen, terwijl de laatste twee dagbladen het, aldus een Britse waarnemer, helemaal aan Engeland wilden overlaten.(97)

Volgens Het Nieuws van de Dag zou de Vlootwet het bankroet van Indië tot gevolg hebben. 'Het is helemaal geen schande zwak te zijn. Slechts bluf en paraderen boven zijn krachten is belachelijk', zo schreef het blad eind juli '23 en het besloot zijn tirade tegen de Vlootwet aldus: 'Een uitstekende regering, rechtvaardige wetten, vrijheid voor allen, een gezond land, dit zijn de beste wapens voor de zelfverdediging van Nederland en Ned. Indië. Daar ligt onze Vlootwet!'(98)

De standpuntwijziging van Indië met betrekking tot de Vlootwet vloeide niet alleen voort uit 'Washington' en de economische crisis, ook de gewijzigde relatie met Japan speelde hierin een belangrijke rol. Deze relatie was immers sinds de oorlogsjaren, waarin Japan Indië niet had aangevallen zoals men had gevreesd, aanzienlijk verbeterd. Belangrijker oorzaak nog was de Japanse economische expansie die sinds 1917 in Indië razendsnel voortschreed. De handel tussen Indië en Japan, waarin olie een belangrijke plaats innam, was van 27,5 miljoen yen in 1914 toegenomen tot 175,8 miljoen yen in 1920.(99) In 1920 was Indië de vierde exportmarkt voor Japan, na Amerika, Brits-Indië en China. De groei van de Japans-Indische handel was een van de opvallendste aspecten van de Japanse oorlogsexpansie. Tot de crisis van 1929 zou het in 1911 gesloten handelsverdrag tot beider tevredenheid functioneren en Indië nam wat betreft leverantie van grondstoffen een zeer welwillende houding aan tegenover Japan.(100)

Zo had in Japan tegen het einde van de oorlog de stroming die de zuidwaartse expansiepolitiek niet door middel van bloed en ijzer wilde voeren maar met commerciële middelen, de overhand gekregen. In Singapore werd een Japans handelsmuseum opgericht als 'speerpunt' van de Japanse expansie naar het zuiden en Indië werd overspoeld door een golf van Japanse investeringen. Prostitutie door Japanse vrouwen in Indië werd verboden, als zijnde schadelijk voor het prestige, en de inmiddels tot bijna vierduizend personen aangegroeide Japanse bevolking in Indië werd bevolen zich zeer netjes te gedragen.(101)

De Indische regering moedigde deze expansie van harte aan, niet alleen om commerciële redenen - de Europese markt was door de oorlog immers weggevallen - maar ook om de overheersende en politiek schadelijke invloed van de Engelse en Amerikaanse investeringen wat terug te dringen. De meerderheid van de residenten steunde deze pro-Japanse koers niet, aldus een Brits rapport uit 1921 over de

relatie tussen Indië en Japan. Het rapport concludeerde dat Batavia in deze poging tot balanceerpolitiek met vuur speelde. Japan streefde volgens Londen voorlopig weliswaar alleen naar economische expansie en leek geen politieke ambities te koesteren ten aanzien van Indië, maar het bleef toch vervuld van de gedachte eens meester van de Pacific te zijn. Tokio zag Nederland, aldus het rapport, als een zeer zwakke staat wier koloniën gedoemd waren uiteen te vallen. Men zou daarom zeggenschap willen hebben bij de verdeling ervan, aldus de opsteller van het rapport, die meende dat Japan dan Borneo en Celebes zou willen hebben, liever dan Java dat onafhankelijk zou moeten worden, of Sumatra dat Brits zou worden.(102)

Deze 'hectic cordiality' werd sterk gestimuleerd door de 'Japanese Netherlands Society' in Japan, de 'Japansch Nederlandsch Indische Vereeniging' en de vereniging 'Moederland in den Vreemde' in Indië die intensieve propaganda bedreven om de relaties tussen Indië en Japan te verbeteren. In Tokio werd door de Nederlander B.C. Buurman een 'Eastern Service News Agency' opgericht die zorgde voor een nieuwsuitwisseling tussen Indië en Japan. Het eerste Japans-Nederlandse woordenboek werd gepubliceerd en er werd een Japanse krant - de Java Nippon - opgericht. Tussen Batavia en Tokio werden na 1918 tal van officiële en onofficiële sympathiebetuigingen over en weer uitgewisseld. In 1920 bezochten Japanse en Indische vlooteskaders elkaars havens, en begin 1921 werd de president van de Javasche Bank E.A. Zeilinga met een semi-officiële handelsdelegatie vorstelijk onthaald in Japan, waarna hij zich vervolgens zeer lovend uitliet over de onderlinge betrekkingen. Op een lezing in augustus 1923 in Batavia oordeelde mr.dr. Westra dan ook dat de Nederlands-Japanse betrekkingen zeer goed waren.(103)

In april 1923 werd opnieuw een permanente gezant naar Tokio gezonden, generaal J.C. Pabst. De nieuwe ambassadeur ging in de toenadering wel heel ver toen hij in augustus '23 in een interview verklaarde dat de Open Deur-politiek die Nederland in Indië voerde ook voor Japan gold en dat het Japanse volk zich daar vrijelijk mocht vestigen. Hij suggereerde dat op een eiland als Sumatra prachtige mogelijkheden lagen voor Japanse emigranten en dat zo'n landverhuizing een oplossing zou kunnen vormen voor het Japanse overbevolkingsprobleem.(104) In tien jaar tijd had de panische angst voor Japan plaats gemaakt voor een opmerkelijke gastvrijheid, een ontwikkeling die de marine, blijkens artikelen in de Indische pers, met lede ogen aanzag.

Het ontslag van minister De Geer

Ook al zou de Ministerraad niet op de hoogte zijn geweest van Focks bezwaren, dan nog was de Vlootwet daar een heel moeilijk punt. Immers binnen het kabinet zelf bevond zich een tegenstander van nog groter formaat, de minister van Financiën. Op 8 mei 1923 schreef De Geer aan premier Ruys dat het standpunt van de commissie-Patijn dat de Vlootwet terstond moest worden aangenomen en dat nog voor de

kamerbehandeling een gedetailleerd financieel herstelprogram gereed moest zijn waaraan het kabinet zijn voortbestaan zou moeten verbinden, onhoudbaar was. Er zouden altijd op kleine punten concessies aan het parlement moeten worden gedaan. Nog veel meer bezwaar had hij tegen het idee om bij de bezuinigingen voor de marine een uitzondering te maken. 'De stelling dat op Onderwijs, Openbare Werken, salarissen van Landsdienaren, rechtsbedeeling, drastisch bespaard moet worden (...) **teneinde** de onverzwakte verzorging van de Marine mogelijk te maken, moet met de meeste volstrektheid worden afgewezen. In de plaats van de bezuiniging ter veiligstelling van den gulden, stelt de Commissie de bezuiniging ter veiligstelling van de Marine'.(105) In een interview herhaalde hij deze mening; het zouden gevleugelde woorden worden. Weliswaar zou door de Vlootwet de Nederlandse marinebegroting niet erg stijgen, zo gaf De Geer toe, maar verlaging zou voor jaren tot de onmogelijkheden behoren.

Sinds september 1922 was De Geer dus niet van mening veranderd en toen op 23 mei 1923 in de Ministerraad de vraag werd gesteld of de Vlootwet in behandeling moest worden genomen of niet, was hij de enige die tegen stemde. Men besloot nogmaals de zaak aan te houden tot beide militaire ministers en de minister van Financiën er uit waren. Vijf dagen later stuurde De Geer zijn collega-ministers 'duidelijkheidshalve' nog een nota over de Vlootwet. Het was onmogelijk 120 miljoen te bezuinigen zonder deelname van Marine. Met deelname zou dit voorlopig ook niet mogelijk zijn, maar dan zou men met de bezuinigingen een heel eind kunnen komen. Aan het verankeren van het marinebudget voor jaren achtereen kon hij niet meewerken.(106)

Omdat men het niet eens kon worden vroeg De Geer op 11 juli ontslag. Aalberse moet toen in de Ministerraad de vraag hebben gesteld of het niet beter was dat het kabinet in zijn geheel zijn ontslag aan de koningin zou aanbieden. De overige ministers meenden echter te moeten aanblijven om de kamerbehandeling van de Vlootwet mogelijk te maken. Op 18 juli 1923 werd het ontslag van De Geer gepubliceerd. Het officiële bericht luidde: 'De Ministerraad heeft besloten in het aanstaand najaar op onverwijlde behandeling der Vlootwet aan te dringen met de bedoeling haar op 1 januari 1924 in werking te doen treden. Daar de Minister van Financiën, jhr.mr. D.J. de Geer, zich niet met dat besluit kon verenigen, heeft hij bij de Koningin zijn ontslagaanvrage ingediend'.(107) De Geers aftreden viel, om met Oud te spreken, midden in de 'staatkundige komkommertijd' van de zomer van 1923 en sloeg in als een bom.(108) Zijn aftreden zou het startsein vormen voor het massale verzet tegen de Vlootwet.

Onmiddellijk na De Geers aftreden begreep Ruys dat, aangezien de CHU geen andere financiële specialist rijk was, Colijn de enige beschikbare politicus was die zowel de drastische bezuinigingen als de Vlootwet zou durven en kunnen doorvoeren. Colijn had te veel ambitie om weer 'nee' te durven zeggen toen Ruys hem vroeg De Geer op te volgen. Hij was inmiddels 54 jaar, vond geen enkele

bevrediging in het lidmaatschap van het 'praatcollege' zoals hij de Tweede Kamer noemde en smachtte naar een functie in het kabinet. Nu Ruys had gezegd dat het kabinet alsnog in zijn geheel zou aftreden als hij niet toetrad begreep hij bovendien dat hij alle eisen kon stellen die hij maar wilde. Het resultaat was, net als in 1910 bij Colijns aanvaarden van de portefeuille van Oorlog, 'een dictaat' van eisen die varieerden van afschaffing van de staatsloterij en het zevende schooljaar tot een directe bezuiniging van tien procent op alle departementen. Vanwege de Vlootwet was alleen Marine van de bezuiniging uitgezonderd, maar Colijn eiste dat Oorlog dan maar het dubbele, dus twintig procent, diende te bezuinigen.(109)

Hoezeer minister Van Dijk ook protesteerde tegen dit inderdaad wat merkwaardige snoeiplan, de ministers stonden met de rug tegen de muur en konden slechts instemmen met Colijns program. 'Zelden had een minister van Financiën bij zijn optreden het heft zo stevig in handen gekregen als Colijn in augustus 1923', aldus Puchinger.(110) Inzake de Vlootwet zou de benoeming echter een sfeer van polarisatie creëren waarin geen compromis meer mogelijk zou zijn.

De regering, het buitenland en de Vlootwet

Tijdens de Vlootwetdebatten zou grote verwarring bestaan over de motieven van het kabinet om de Vlootwet ondanks alles toch in te dienen, en ook achteraf bezien is dit een vraag die nadere beschouwing behoeft. Sommige commentatoren meenden dat er sprake was van een geheime internationale dreiging waar de gewone man geen weet van had, anderen waren er van overtuigd dat het kabinet was gezwicht voor de druk van Engeland, Amerika of de Koninklijke-Shell om de defensie van Indië te versterken. Daarom is het, alvorens over te gaan tot het verzet tegen de Vlootwet, nuttig de motieven van de betrokken ministers nog eens nader te bezien.

Voor Westerveld (en de marine), De Geers opvolger Colijn en De Graaff was en bleef Japan de grootste dreiging. Afgaande op de Japanse militaire kracht was deze angst ook volkomen terecht. De vlootuitgaven van Japan waren namelijk in tegenstelling tot die van Amerika en Engeland nauwelijks afgenomen en daarnaast had de Conferentie van Washington de strategische positie van Japan versterkt. Colijn verklaarde daarom eind 1923 tegenover de Amerikaanse gezant in Den Haag dat hij ervan overtuigd was dat de strijd tussen Engeland, Amerika en Japan onvermijdelijk moest uitbreken.(111)

De Vlootwet paste zeer goed in de reactionaire koloniale politiek van minister De Graaff. De vloot was en bleef in zijn gedachtengang het enige veilige middel om de band tussen moederland en kolonie te bewaren, èn om de koloniën in een aan Den Haag ondergeschikte positie te houden. Dat ook bescherming van de olievelden in Djambi bij hem een rol speelde, zoals critici beweerden, is niet uitgesloten, daar in dezelfde tijd dat de Djambi-affaire speelde besloten werd een hulpsteunpunt in de Riouw-archipel - tussen Djambi en Singapore - aan te leggen.

Voor de pro-Duitse Van Karnebeek was de Vlootwet onmisbaar om zijn 'zelfstandigheidspolitiek' te kunnen voeren, niet zozeer ten opzichte van Japan maar meer nog tegenover Engeland. In maart 1914 had hij in een vergadering van het hoofdbestuur van Onze Vloot verklaard in Australië een groter gevaar voor Indië te zien dan in Japan.(112) Duitsland was in Versailles tot een militaire dwerg gereduceerd; het Duitse leger mocht voortaan niet groter zijn dan 100.000 soldaten en de marine mocht uit maximaal 15.000 man bestaan. De Duitsers hadden zes slagschepen, zes lichte kruisers, twaalf jagers en twaalf torpedoboten mogen behouden, maar hadden alle onderzeeërs moeten inleveren en alle in aanbouw zijnde oorlogsschepen moeten afbreken. Daar kwam nog bij dat Duitsland al zijn koloniën had verloren. Deze uitschakeling van de Duitse aanwezigheid in het Verre Oosten moet bij Van Karnebeek het vernederende gevoel afhankelijk te zijn van Engeland hebben vergroot.

De Britse arrogantie ten aanzien van Indië was niet gering. Het Foreign Office achtte Indië weliswaar 'of vital importance' voor Engeland maar meende dat Nederland te zwak was om ook maar iets bij te dragen aan de verdediging ervan.(113) Toen in 1920/21 het plan ontwikkeld werd om Singapore tot het Gibraltar van het oosten te maken, stelde de Far East Section van het Foreign Office voor de drie tegenover Singapore gelegen Nederlandse eilandjes - Pulo Bintang, Pulo Batam en Pulo Butam - te verwerven. Het Committee of Imperial Defence vond dit lang niet voldoende. Voor een effectieve verdediging van Singapore was een overeenkomst nodig met Den Haag waarbij Nederland afstand zou doen van een reeks eilandjes langs de route Singapore-Australië zodat daar vliegvelden konden worden aangelegd. In tijden van oorlog zou Den Haag bovendien het opperbevel over elke strategische positie aan de Britten moeten overdragen.(114) Medio 1922 werd echter besloten dat de oorlogshaven in de Old Straits zou worden gebouwd en nu had men de drie Nederlandse eilandjes niet meer nodig. Hierna werd in de Committee of Imperial Defence nooit meer over Indië en de Vlootwet gesproken.(115)

Op de Conferentie van Washington werd Van Karnebeek de onbeduidendheid van Nederland nog eens flink ingepeperd door Lord Lee, de Britse minister van Marine. Toen Van Karnebeek hem er op wees dat onderzeeërs noodzakelijk waren voor de defensie van Indië, gaf Lee hem onomwonden te kennen 'dat de Engelsche admiraliteit nooit zal gedoogen, dat een ander zich van onze koloniën zal meester maken en dat de Engelsche vloot met dit oogmerk op zou treden, afgescheiden van welke politieke verhouding tusschen ons land en Engeland en Engeland en andere Staten', zo noteerde een onthutste Van Karnebeek in zijn dagboek. Lee zei te begrijpen dat Nederland er prijs op stelde, al was het maar om redenen van zelfrespect, zoveel mogelijk zelf in zijn defensie te voorzien, maar de Engelse politiek stond daar volgens hem geheel los van. Van Karnebeek concludeerde uit dit gesprek: 'Engeland zou zijn gang gaan, zelfs als wij dit niet wenschen'. Hij was zo geschokt dat

hij onmiddellijk een verslag van het gesprek overseinde aan premier Ruys.(116)

Uit de laatdunkende opmerkingen van Lee bleek, zoals Bootsma terecht heeft opgemerkt, hoezeer Nederland als een 'quantité négligeable' werd beschouwd als het ging om de militaire krachtsverhoudingen in het Verre Oosten.(117) Uit de reactie van Van Karnebeek bleek opnieuw hoe gevoelig hij was op het punt van de soevereiniteit. Volgens Heldring was het vooral Van Karnebeek die de urgentie van de Vlootwet beklemtoonde en daarbij 'met een geheimzinnig gezicht' op buitenlandse pressie zinspeelde. Deze pressie was volgens Patijn geheel fictief; het is waarschijnlijk dat Van Karnebeek met 'buitenlandse pressie' doelde op de dreiging van de kant van Engeland geen acht te slaan op de Nederlandse soevereiniteit in de archipel.(118)

Engeland was ook niet blij met de Nederlandse Vlootwet, hoezeer de Nederlandse marine er ook van uitging dat Engeland en Nederland samen ten strijde zouden trekken tegen een aanvaller. Lloyd George had in juli 1919 ten aanzien van nieuwe defensieplannen de 'Ten Year Rule' uitgevaardigd: de gedachte dat Engeland de eerstkomende tien jaar niet bij een grote oorlog zou worden betrokken.(119) Naarmate Engeland economisch verder in het moeras wegzakte, werd het mes dieper en dieper in de traditioneel gigantische marinebegroting gezet die daardoor kelderde van 356 miljoen pond in 1919 tot 52 miljoen pond in 1923.(120) Op 1 maart 1922 schreef de Nederlandse marine-attaché in Londen, kaptz. K.F. Sluys, in zijn periodieke rapport aan Den Haag dat hij uit gesprekken met officieren van de admiraliteit de indruk behield dat men daar het nieuwe vlootplan 'niet sympathiek gezind' was omdat men de ontworpen vloot 'bedenkelijk groot' vond. Deze vlootuitbreiding, die onmiddellijk volgde op de Washington Conferentie, zou bovendien wel eens aanstekelijk kunnen werken op andere kleine naties en dat zou niet zonder gevaar zijn voor de Britse superioriteit. Tenslotte, zo had men hem te kennen gegeven, werd het Britse rijk er rechtstreeks door bedreigd zo lang men er niet zeker van was welke zijde Nederland in een conflict zou kiezen.(121)

De voormalige Britse gezant in Den Haag, Sir Walter Townsley, keurde in mei '23 in een lezing in Rotterdam de Vlootwet af omdat 'geen ernstig man aan een zee-oorlog in de Indische wateren kan gelooven'.(122) Nu was Townsley in 1923 voorzitter van de Britse Kamer van Koophandel voor Nederlands-Indië. Wellicht speelde bij zijn negatieve beoordeling van het vlootplan daarom de gedachte mee dat de Open Deur en daarmee de Britse bedrijvigheid in Indië - die omvangrijker was dan van welke andere natie, Nederland incluis - in gevaar zou kunnen komen.(123)

De Britse admiraliteit maakte van de komst van het conservatieve kabinet-Baldwin in oktober '22 gebruik door het Singapore-plan door te drukken. Een bittere politieke strijd was het gevolg en zo was de militaire kwestie in Engeland en Nederland vrijwel identiek geworden. Zelfs de politici die er een belangrijke rol in speelden - Churchill en Colijn - leken wat karakter betreft sterk op elkaar.

Evenals Colijn zou Churchill getallen met cijfers achter de komma verontwaardigd terzijde schuiven: 'Those damned dots' interesseerden hem niet.(124) Net als voor Colijn, groot bewonderaar van Churchill, kon voor Churchill de vloot niet krachtig genoeg zijn toen hij nog minister van Marine was en kon de bezuiniging niet drastisch genoeg zijn toen hij eind '24 minister van Financiën werd. In tegenstelling tot Colijn zou Churchill echter, om maar te kunnen bezuinigen, de angst van de admiraliteit voor Japan zelfs belachelijk maken: 'A war with Japan! But why should there be a war with Japan? I do not believe there is the slightest chance of it in our lifetime'.(125) Ondanks Churchills verzet tegen de bouw van een oorlogshaven in Singapore zou deze uiteindelijk in 1938 gereed komen. Aangezien echter de schepen bleven ontbreken en de Japanners drie jaar later achterom naar binnen zouden lopen, zou 'Singapore' een van de grootste vergissingen worden uit de Britse maritieme geschiedenis.(126)

Terwijl het Singapore-plan door Indië vooral als extra bescherming werd opgevat, was het voor Van Karnebeek een teken te meer dat Engeland Nederland in de Pacific wenste te domineren. Daarom riep hij in 1923 de leden van de Vlootwetcommissie bij zich om hen op dit gevaar te wijzen.(127)

In de discussies over de Vlootwet zou behalve Engeland ook vrij plotseling Amerika opdoemen. In een hoofdartikel riep de New York Times op 24 juli 1923 het Nederlandse parlement op om de Vlootwet te aanvaarden: 'Wij, die geen verdere ambities voor expansie in het oosten bezitten, zijn de eenige mogendheid waarop de Hollanders kunnen vertrouwen, de eenige bij wie zij hun belangen zouden durven aansluiten in geval van een zee-oorlog in de Zuidzee. Hun vijftig duikboten zouden waardevolle helpers zijn voor een Amerikaanse oorlogsvloot; hun marinebases, indien zij die bouwen, zouden eveneens van nut wezen'.(128) Daarnaast verklaarde Gooszen herhaaldelijk dat de Amerikaanse en Britse bankiers slechts leningen aan Indië wilden verstrekken als de defensie zou worden versterkt.(129) Het waren loze berichten en beweringen. Minister van Buitenlandse Zaken Charles Evans Hughes had tijdens de Conferentie van Washington juist voorgesteld ook Nederland het Vijfmogendhedenverdrag, met het verbod op versterking of aanleg van bases, te laten ondertekenen. Nu liet hij de Nederlandse ambassade in Washington desgevraagd weten dat het artikel in de New York Times niets te betekenen had. Er waren juist Amerikaanse banken die Indië geen lening wilden geven omdat een deel ervan voor de defensie zou worden gebruikt.(130) In feite begreep niemand in Washington waarom de Nederlandse regering juist nú die Vlootwet zo urgent achtte. Men geloofde stellig dat Engeland in ruil voor de olieconcessie in Djambi een garantie voor de veiligheid van Indië had gegeven en dat de Vlootwet voortvloeide uit een militair akkoord waarin ook Singapore paste.(131) De Amerikaanse oud-onderminister van Marine, de latere president F.D. Roosevelt, verklaarde openlijk dat de Vlootwet geheel in strijd was met de geest van de Conferentie van Washington.(132)

In Nederland gingen wel stemmen op die pleitten voor toenadering tot de V.S. Op het departement van Koloniën sprak men van het 'gezamenlijke gevaar' voor Nederland en de V.S. in het Verre Oosten. En Van Brink, lid van de Vlootwetcommissie, wees de Amerikaanse gezant in Den Haag er op dat de vlootbases zeer waardevol zouden zijn voor Amerika in geval van oorlog.(133) Van samenwerking of afspraken was echter geen sprake. Vice-voorzitter van de Amerikaanse Navy League W.H. Gardiner juichte tijdens zijn bezoek aan Indië in september 1923 de Vlootwet toe omdat Nederland alleen kon vertrouwen op eigen kracht. Hij zei tegen G.G. Fock dat zijn land Indië ook nooit zou verdedigen zolang het er niet meer belangen kreeg.

Manilla bleef strategisch gezien de beste basis voor Amerika. Indië, en dan nog alleen Borneo, was slechts belangrijk vanuit het oogpunt van oliebevoorrading. Toen de Amerikaanse marinetop een van zijn wekelijkse vergaderingen wijdde aan de Vlootwet, concludeerde men dat hulp van Nederland de logistieke problemen bij een oorlog met Japan misschien wat kon verminderen, maar dat dit vlootplan geen enkel effect had op de Amerikaanse plannen.(134)

Het streven van de Volkenbond naar ontwapening moet voor het kabinet een belangrijke stimulans zijn geweest om haast te maken met de Vlootwet. In april 1923 adviseerde de commissie-Struycken de regering het Garantieverdrag te verwerpen en eind mei werd in de Ministerraad besloten de Vlootwet 'onverwijld' in te dienen. De meeste ministers moeten zoals Westerveld hebben gedacht: als het verdrag wordt aangenomen, verliest de regering de laatste kans om de vloot te versterken. Men voelde zich geplaatst voor de door Gooszen gestelde keuze: 'deze Vlootwet of liquidatie van de vloot' en men koos uit overtuiging voor het eerste. Heemskerk, de voorzitter van de defensie-commissie uit 1912, speelde bij de totstandkoming van de Vlootwet geen rol maar hij zal er ongetwijfeld van harte mee hebben ingestemd. In juni '23 verklaarde hij in de Kamer dat kleine naties niet moesten beginnen met ontwapening, omdat van hen 'immers geen gevaar voor de vrede te duchten' was.(135) Minister van Onderwijs dr. J.Th. de Visser zou in oktober op een vergadering van de Wereldbond van Kerken de noodzaak beklemtonen van het 'overwinnen van de heersende wereldgeest van het militarisme'.(136) Over het militarisme in Nederland repte hij niet; waarschijnlijk deelde De Visser, legerpredikant in zijn vrije tijd, het standpunt van Heemskerk volkomen. Aalberse was het minst enthousiast over de Vlootwet, maar hij zou zijn aarzeling slechts in zijn dagboek uiten.(137)

In beperkte kring was in juli '23 duidelijk dat behalve Westerveld en Van Karnebeek vooral premier Ruys aandrong op het doorvoeren van de Vlootwet.(138) Hij was altijd al voorstander geweest van een krachtige defensie, zoals bleek uit het conservatieve standpunt dat hij in de katholieke defensiecommissie van 1909 innam. In 1919 was hij het geweest die als tijdelijk minister van Marine de twee kruisers had weten te behouden. Volgens Puchinger meende hij dat de regering 'in hoogste instantie' faalde als ze nu niet tot duidelijke resultaten kwam.(139)

Het moet tenslotte niet worden uitgesloten dat koningin Wilhelmina een niet te veronachtzamen pressie op het kabinet heeft uitgeoefend om de Vlootwet gerealiseerd te krijgen en dat deze druk een extra motief is geweest om de zaak door te zetten. Heldring schreef op 21 juli 1923 in zijn dagboek: 'Achter de Vlootwet staat waarschijnlijk de Koningin, die zich reeds eens op dit gebied te ver waagde'(140) (hij doelde hier op de kwestie van het convooi in 1918). Hoewel deze bewering niet is te toetsen zolang het archief van het Koninklijk Huis nog ontoegankelijk is, is het niet onwaarschijnlijk dat het zo is gegaan. De koningin maakte zich ernstig zorgen over de eis van Colijn dat ook op de militaire departementen sterk diende te worden bezuinigd. Premier Ruys trachtte haar in een brief van 4 augustus 1923 gerust te stellen: de Vlootwet bewees dat de regering de defensie op een zo hoog mogelijk peil wenste te handhaven.(141)

DE ONTSLAGAANVRAGE VAN MINISTER DE GEER

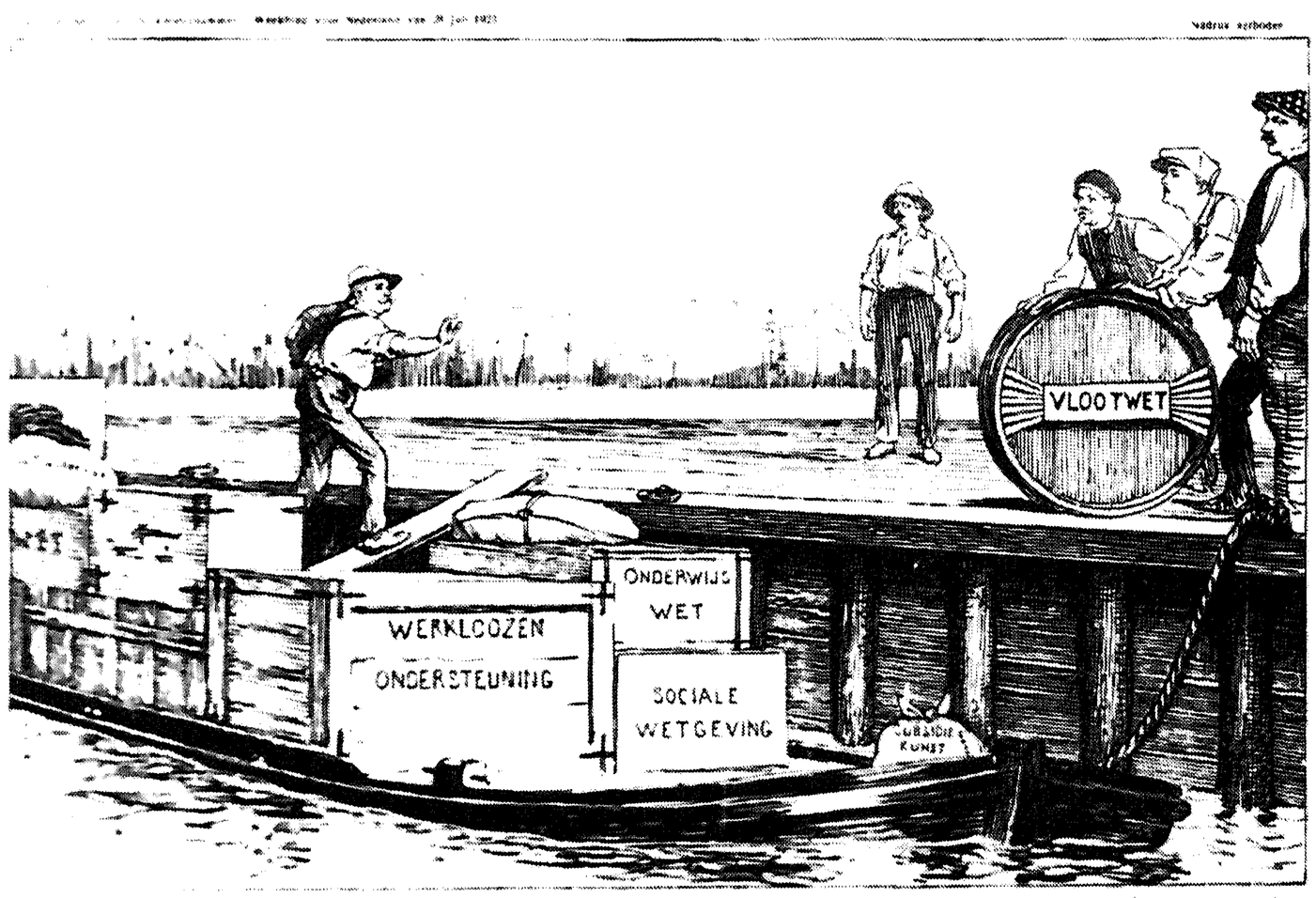

Een tekening van Joh. Braakensiek in De Amsterdammer na het aftreden van minister De Geer